

Halina Kurek

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ORCID: 0000-0002-9578-7293

e-mail: halina.kurek@uj.edu.pl

PRZEŁĄCZANIE KODÓW JĘZYKOWYCH A SOCJOLINGWISTYCZNE PRZEMIANY POLSKIEJ WSI W OSTATNIM PÓŁWIECZU

SWITCHING LINGUISTIC CODES AND SOCIOLINGUISTIC TRANSFORMATIONS OF THE POLISH VILLAGE IN THE LAST HALF-CENTURY

Abstrakt: Artykuł omawia zjawisko „przełączania kodów” (rozumianych jako dwa odrębne systemy językowe): gwary na polszczyznę ogólną oraz języka standardowego na gwarę w ostatnich pięćdziesięciu latach.

„Przełączanie kodów” definiuję jako świadome zastępowanie gwary językiem ogólnopolskim (lub w odwrotnym kierunku) w oficjalnych kontaktach z rozmówcami reprezentującymi „niewiejski” (lub „niemiejski”) typ językowo-kulturowy.

W ostatniej ćwierci XX wieku na polskiej wsi powszechne było „przełączanie” kodu gwarowego na standardowy, a w pierwszych dziesięcioleciach XXI wieku, na skutek globalizacji, coraz częściej obserwuje się świadome przechodzenie na gwarę lub wprowadzanie jej elementów do polszczyzny ogólnej.

Słowa kluczowe: polska wieś przełomu wieków, przełączanie kodów, gwara, język standardowy

Abstract: This article discusses the phenomenon of “switching codes” (understood as two separate linguistic systems): dialect into general Polish and standard language into dialect, within the last fifty years.

“Code-switching” is defined as the conscious substitution of dialect with general Polish (or the other way round) in official interactions with interlocutors representing a “non-rural” (or “rural”) linguistic and cultural type.

In the last quarter of the twentieth century it was common in the Polish countryside to “switch” the dialect code into the standard one, and in the first decades of the twenty-first century, as a result of globalisation, a conscious switch into dialect or the introduction of its elements into general Polish is increasingly more frequent.

Keywords: Polish village at the turn of the centuries, code switching, local dialect, standard language

W literaturze językoznawczej termin *przełączanie kodów* używany jest w odniesieniu do społeczności wielojęzycznych i definiowany jako swobodna zmiana języka w procesie komunikacji. Zjawisko to obserwować jednak można również w obrębie jednego języka narodowego, gdy zaliczone doń kody, tzn. język standardowy i dialekt, uzna się za odrębne systemy językowe.

Współczesny polski język narodowy obejmuje swym zasięgiem dwa obszary kulturowe: miejski i wiejski. Każdemu z nich przypisany jest inny system znaków służących do komunikacji. W miastach jest to polszczyzna ogólna, na wsi – gwara. Przez większość językoznawców oba uznawane są za odrębne kody językowe¹. Mają też różną moc wrodzoną. Większą posiada polszczyzna ogólna, ponieważ jest językiem urzędowym obowiązującym w obu wspólnotach. Jako kod normalizowany niewątpliwie cieszy się też większym prestiżem społecznym aniżeli gwara (Miodunka, 2003, s. 13). W związku z tym upowszechnia się również na wiejskim obszarze kulturowym, a jego mieszkańcy stopniowo stają się osobami bilingwalnymi, wybierającymi w trakcie rozmowy jeden z dwu znanych sobie kodów (Kurek, 1995, s. 24).

Problematyką przełączania kodów językowych zajmowało się wielu badaczy, skupiając się na próbie zdefiniowania zjawiska i wyróżnienia jego typów², na przyczynach i skutkach przełączania kodów oraz na szczegółowych mechanizmach przechodzenia na inny język. W niniejszym artykule, omawiającym przełączanie kodów o nierównym prestiżu społecznym – polszczyzny standardowej i gwary, próbuję odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu w ostatnim półwieczu socjolingwistyczne przemiany polskiej wsi skorelowane były z owym zjawiskiem, jaką społeczną funkcję pełni ono w zmieniającej się rzeczywistości Polski i jaką rolę odgrywa w zachowaniu tożsamości kulturowej wiejskiej wspólnoty.

Materiał językowy ilustrujący przełączanie kodów w wiejskiej przestrzeni kulturowej od niespełna pięćdziesięciu lat systematycznie gromadzę w Beskidzie Niskim, we wsiach sąsiadujących z Duklą (pow. krośnieński), a od piętnastu lat – również na Sądecku i na Podhalu. Na potrzeby niniejszego artykułu wykorzystałam też dane dostępne w mediach, a zwłaszcza w internecie.

¹ „Na podstawie kryteriów czysto językowych widzianych w aspekcie synchronicznym nie można udowodnić, że gwary polskie są regionalnymi odmianami języka ogólnopolskiego. Na przeszkodzie stoi niemożność uznania elementów językowych gwary i ich odpowiedników w języku ogólnym za warianty pewnych inwariantów, skoro funkcja językowa danego elementu w gwarze i w języku ogólnym wynika z innego układu relacji względem pozostałych elementów. Z punktu widzenia teorii języka Polaka znającego równie dobrze język ogólnopolski i jedną z gwar trzeba uznać za dwujęzycznego, posługującego się dwoma blisko spokrewnionymi systemami językowymi, tym niemniej różnymi” (Wróbel, 1980, s. 13).

² W polskiej literaturze językoznawczej na szczególną uwagę zasługują prace Michała Głuszkowskiego, który na przykładzie języków regionu suwalsko-augustowskiego oraz społeczności polskich emigrantów na Syberii określił typy przełączania kodów (por. Głuszkowski, 2010; 2012; 2013; 2015).

Na wiejskim obszarze kulturowym *przełączanie kodów* oznacza świadomy wybór jednej z dwu odmian polszczyzny³ – języka ogólnego lub gwary w określonej sytuacji socjolingwistycznej, w której, w ocenie nadawców, wybrany kod jest najlepszym lub najbardziej pożądanym narzędziem pozwalającym komunikować określone treści. Do najważniejszych zmiennych socjolingwistycznych wpływających na wsi na wybór kodu zaliczam: moc języka, pozycję gwary w systemie wartości lokalnej wspólnoty, typ sytuacji komunikacyjnej (nieoficjalna : oficjalna), społeczną pozycję uczestników rozmowy oraz stopień znajomości rozmówców, a także ich wiek i wykształcenie. Trzeba jednak zaznaczyć, że wymienione wyżej, powiązane ze sobą zmienne nie tyle decydują o przełączeniu kodu, co wpływają na uświadomienie sobie faktu przypisania danego języka do określonego obszaru kultury – ogólnonarodowego lub ludowego. Świadomość językowa skutkuje natomiast wyborem kodu – polszczyzny standardowej bądź dialektu (Kurek, 1993, s. 102).

Do połowy XX wieku do zaspokojenia potrzeb komunikatywnych ludności wiejskiej wystarczała gwarą. Mieszkańcom wsi służyła jako język codziennej komunikacji, jako sposób porozumiewania się w sprawach zawodowych, a także jako „materiał językowy twórczości artystycznej” (Markowski, 1992, s. 52). Używano jej również w czasie oficjalnych aktów obrzędowych (dożynki, wesela, pogrzeby) (Markowski, 1992, s. 52). Zmiany polityczne i społeczno-ekonomiczne, jakie zaszły w Polsce po II wojnie światowej na obszarach wiejskich, wymusiły jednak konieczność opanowania również języka ogólnego, systemu o większym prestiżu społecznym i większej mocy oddziaływania. W rezultacie spowodowały więc stopniowe wycofywanie się gwary, która do końca osiemdziesiątych lat XX wieku funkcjonowała już tylko w nieoficjalnym „polu komunikacyjnym” wiejskiej przestrzeni kulturowej, ograniczając swe funkcje do roli kodu rodzinno-domowego. Nie była to jednak sytuacja statyczna, ponieważ ludność wiejska, znajdując się w procesie nieustannych przeobrażeń społeczno-demograficznych, nawet w kontaktach nieformalnych nie używała jednego systemu komunikacyjnego. Niektórzy wykształceni mieszkańcy wsi również w sytuacji nieoficjalnej świadomie zaczęli się już bowiem identyfikować z „miejskim” typem kultury i zaprzestawali kulturowania mowy ojców (Kurek, 1995, s. 96–97).

Do wyzbywania się cech dialektalnych osoby bilingwalne wykorzystywały zjawisko przełączania kodów – gwarowego na ogólnopolski lub mieszany. Początkowo, w ich rozumieniu, przełączenie się na język standardowy oznaczało stosunkowo konsekwentne wprowadzanie nielicznych, uświadamianych sobie elementów polszczyzny ogólnej, a także realizacji hiperpoprawnych lub gwarowych wartościowanych jako ogólnopolskie (Kurek, 1995, s. 98). Ograniczały się one do określonych leksemów (*szkoła, książka, czytać, nauczyciel, oko, okno, pan, prawda, okieć, opata, obczas, tarnister* itp.), ale stopniowo zakres ich użycia

³ Na określenie systemu językowego w celach stylistycznych wymiennie stosuję terminy: język, system językowy, kod językowy i odmiana językowa.

wzrastał. W kodzie standardowym już wtedy w zasadzie nie pojawiała się więc mazurzenie, a także *a* pochylone oraz labializacja.

W XXI wieku przełączenie się na kod ogólnopolski to już najczęściej niemal pełne zastąpienie gwary językiem standardowym. Kod ten zwykle zdradza jednak wiejskie pochodzenie interlokutora, ponieważ bazą artykulacyjną jest dlań fonetyka danej gwary (Ożóg, 2001, s. 222). Pozostają w nim zatem liczne nieuświadomiane elementy macierzystej mowy. Na Podhalu należą do nich: akcent inicjalny i spółgłoska *-k* wymawiana w miejscu wygłosowego *-ch*, w Polsce południowo-wschodniej – uproszczone grupy spółgłoskowe *Chu*, np.: *dugi, gupi, tusty, suchać*, zwężone samogłoski *-e* oraz *-o* w pozycjach nieakcentowanych, np.: *pugoda, pudłoga, żimnaki, pińundze, masłū, ćastkū, v lećy, właśny*, a także w pozycjach akcentowanych przed spółgłoskami nosowymi, np.: *kūmin, pjūntek, syryna, cymynt*, we wsiach podkarkowskich formy typu *czeba, dżewo*, a na Mazowszu realizacji *malyna, lypa* itp.

Nieliczni wykształceni mieszkańcy wsi zdają sobie sprawę ze swych naleciałości gwarowych, ale ponieważ są one trudne do automatycznego zastąpienia dźwiękami standardowymi, usuwają je z wymowy, por.: *ty fszystki turystów, ja sie zawsze modle za żyjący i umarły, da jes czerwony / z czerwony dachówce, teraz dać sto złoty to mało*⁴.

W słownictwie niezauważane dialektyzmy zwykle sprowadzają się także do różnic fonetycznych pomiędzy gwarową a ogólnopolską postacią leksemu, por. przykłady z Cergowej k. Dukli:

- *Na groby to my zawsze dajemy gryzantyny*,
- *Panie Piróg / czy pan mi to wytrynuje?*⁵
- *Franelka będzie lepsza*,
- *I wjechała taka kolumbryna*.

Jak wynika z powyższych rozważań, od czasów powojennych w wiejskiej przestrzeni kulturowej dominowało zjawisko przełączania kodu gwarowego na ogólny, pełniąc jednocześnie różnorodne funkcje. Przede wszystkim wydatnie rozwijało sprawność w posługiwaniu się drugim językiem, czyli polszczyzną standardową. Ponieważ był to język normalizowany, przynależny do „miejskiego” typu kultury, przełączenie kodu wskazywało też na umiejętność niwelowania językowo-kulturowego dystansu pomiędzy miastem a wsią i skutecznego integrowania się ze społecznością miejską.

Anna Wierzbicka twierdzi, że „języki różnią się między sobą nie tylko jako systemy lingwistyczne, lecz również jako kulturowe światy, jako nośniki tożsamości etnicznej” (Wierzbicka, 1985, s. 187, za: Dębski, 2009, s. 78), a „posługiwanie się raz jednym, raz drugim językiem jest jak podróżowanie pomiędzy dwoma

⁴ Całkowite usunięcie z systemu wymowy wygłosowego *-ch* zauważyłam u swojej magistrantki z Podhala.

⁵ Pionowa kreska oznacza pauzę w mówieniu.

światami (Wierzbicka, 1985, s. 215, za: Dębski, 2009, s. 79). Na wsi przełączenie się na kod standardowy oznaczało więc jednocześnie przyjęcie i akceptację drugiej, „miejskiej” tożsamości, ponieważ – jak pisze Wierzbicka, „zmieniając przestrzeń społeczno-znaczeniową, zmienia się nie tylko otoczenie, ale także własną skórę” (Wierzbicka, 1985, s. 215, za: Dębski, 2009, s. 79).

Polszczyzna ogólna, jako oficjalny język obowiązujący w Polsce, posiada wysoki prestiż społeczny. Przełączanie kodu na standardowy wskazuje więc na wysokie wartościowanie tej odmiany języka również w społeczeństwie wiejskim, świadomym, że prestiż „lepszego”, wzorcowej mowy udziela się także jej użytkownikom. W wiejskiej przestrzeni kulturowej przełączanie kodu na ogólny uświadamia ponadto jej mieszkańcom konieczność opanowania normalizowanego języka ojczystego ze względu na awans życiowy i karierę zawodową. „Od maja 2004 roku język polski jest oficjalnym językiem Unii Europejskiej oraz najczęściej używanym w Unii językiem słowiańskim” (Dębski, 2009, s. 74). Na polskiej wsi fakt ten spowodował wyraźny wzrost motywacji do doskonalenia języka standardowego, również poprzez umiejętność sprawnego przełączania kodów.

Globalizacja, czyli światowa integracja systemów ekonomicznych, politycznych i kulturowych, której siłą napędową są media, zwłaszcza internet, a także możliwość swobodnego i szybkiego przemieszczania się, na przełomie wieków XX i XXI, poprzez dominującą kulturę zachodnią, przyspieszyła homogenizację kulturową polskiej wsi (Dębski, 2009, s. 90). Uruchomiła też jednak proces glocalizacji, czyli odradzania się i umacniania wartości lokalnych, w tym gwary, co z jednej strony było odpowiedzią na napływające z zewnątrz nowe wartości, postrzegane często jako obce i niebezpieczne, z drugiej zaś – wiązało się z wizją osiągnięcia konkretnych korzyści materialnych. W grupie bilingwalnych mieszkańców wsi jednym z ważnych skutków glocalizacji było rozpowszechnienie się zjawiska przełączania kodu ogólnopolskiego na gwarowy.

W Polsce południowej, postrzeganej jako symbol ludowości, kod przełączają mieszkający na wsi przewodnicy górscy i instruktorzy narciarscy, którzy nie tylko posługują się gwarą w półoficjalnych kontaktach z dziećmi albo z osobami dorosłymi reprezentującymi miejski krąg kulturowy, ale także zachęcają do tego przyjezdnych. I tak, w Koszarzyskach koło Piwnicznej (Beskid Sądecki), podczas wycieczek górskich organizowanych przez pensjonat „Smrek”, turyści na polanie widokowej zawsze proszeni są o powtarzanie za przewodnikiem słów modlitwy do góry Radziejowej:

*My / miastowe maślaki /
prosimy cie matko Radziejowo / łopiekuj sie nami /
zeby nos co nie uzarło / ani nie zezarło / amen /*

Przewodnicy przełączają też kod, gdy opowiadają o lokalnych ciekawych miejscach, o dawnych czasach oraz o rodzicach i dziadkach, pośrednio przypisując im ten sposób mówienia.

Podobny typ zachowania językowego zanotowałam w szkole narciarskiej „Słoneczna Dolina” w Piwnicznej, gdzie podczas uroczystego zakończenia kursu przyjął się zwyczaj pasowania młodych ludzi na *górskich narciorzy*. Każdy adept narciarstwa, zwykle pochodzący z miasta, proszony był o ukłęknięcie na jedno kolano, a instruktor w stroju „czarnego górala” ciupagą dotykał jego lewego barku i aktu pasowania dokonywał w macierzystej mowie:

*Pasuje cie na górskiego narciorza / i gratuluje
ześ sie nalucył zakrzywiać [= skręcać] w lewo i w prawo / hej ! /*

(Kurek, 2023, s. 517–518).).

Zjawisko przełączania kodów obserwować można także w mediach. W cyklu audycji telewizyjnych pt. *Magiczne Podhale z Sebastianem Karpielem-Bulecką*, pochodzący z Kościeliska piosenkarz i architekt rozmawia z góralami, prezentując budownictwo i architekturę Podhala. W trakcie audycji nieustannie przełącza kod na standardowy lub gwarę, dostosowując go do typu kultury, jaki, jego zdaniem, reprezentuje odbiorca – miejskiego lub wiejskiego. I tak, zwracając się do widzów, zawsze używa polszczyzny ogólnej, por.:

Wiedziałem / że jeśli kiedyś postawię własny dom / to będzie nawiązywał do tradycji podhalańskich,

a kierując pytanie lub prośbę do górala, przełącza kod na gwarowy, por.:

Panie Marianie powiedzcie mi / opowiedzcie troche jak sie robi takom robote,

– *Panie Marianie moziecie nūm pokazać jak to sie rzeźbi?* (TVP rozrywka, *Magiczne Podhale*, 11.02.2024).

W XXI wieku w badaniach kontaktów językowych na wiejskim obszarze kulturowym, w tym zjawiska przełączania kodów, należy też uwzględnić przestrzeń elektroniczną, bowiem globalne media mają ogromny wpływ na zachowywanie lub wypieranie języków o niższym statusie społecznym (Dębski, 2009, s. 73, 99). Języki o większej liczbie użytkowników zyskują bowiem popularność, o mniejszej – popularność tę tracą. W cyberprzestrzeni język jest często głównym narzędziem prezentacji własnej tożsamości oraz jedynym świadectwem umożliwiającym interpretację tożsamości innych osób (Dębski, 2009, s. 95). W związku z tym sieci elektroniczne z jednej strony sprzyjają łączeniu się ludzi o określonej świadomości i tożsamości, z drugiej zaś – mogą stać się narzędziem wpływającym na kształtowanie tożsamości odbiorców (Dębski, 2009, s. 94).

W epoce globalizacji najlepszym kanałem przekazu kultury ludowej w cyberprzestrzeni jest muzyka. Piosenki śpiewane gwarą przez popularną Kapelę Góralską „Ciupaga” czy zespoły: „Future Folk”, „Psio Crew” i inne młodzi mieszkańcy wsi przyjmują jako „swoje”, a utożsamianie się ze sławnymi wykonawcami z regionu skutkuje nabywaniem gwary, choć „nie wprost”, lecz poprzez śpiew, taniec i zabawę. Dzieje się to przede wszystkim na dyskotekach, ponieważ w repertuarze dyskdzokejów znajdują się wszystkie najpopularniejsze piosenki

stylizowane na góralszczyznę. Elementy gwar przenikają też do standardowej polszczyzny Polaków o miejskim rodowodzie, co oznacza początek procesu inkulturacji, a w tym wypadku zaszczipiania kultury ludowej przedstawicielom operującym odmiennym, choć podobnym kodem kulturowym (Krzysztofek, 2003, s. 26–27; Kurek, 2023, s. 520).

Wydawać by się mogło, że globalizacja i glokalizacja to siły przeciwstawne. Okazuje się jednak, że dzięki przełączaniu kodu ogólnego na gwarę globalizacja wzmacnia świadomość lokalnej odrębności i kieruje uwagę na wiejską społeczność i rodzimą gwarę jako na wartość rdzenną (Smolicz, 1981). W XXI wieku przełączanie kodu na gwarowy pełni zatem funkcję przekazu tożsamościowego oraz strażnika ludowej tożsamości, ponieważ jest formą wyrażania własnej przynależności kulturowej i wyrazem emocjonalnej więzi z kulturą wiejskiej wspólnoty.

Jak wynika z powyższych rozważań, zjawisko przełączania kodów nie tylko nierozzerwalnie wiąże się ze zmianami społeczno-ekonomicznymi, cywilizacyjnymi i kulturowymi, jakie od połowy XX wieku zachodzą na wsi, lecz także jest ich ważną konsekwencją.

Bibliografia

- Dębski, R. (2009). *Dwujęzyczność angielsko-polska w Australii. Języki mniejszościowe w dobie globalizacji i informatyzacji*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Głuszkowski, M. (2010). Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. *Slavia Orientalis* 59 (1), 81–98.
- Głuszkowski, M. (2012). Przełączanie kodów czy kod mieszany? Aktualny stan bilingwizmu staroobrzędowców w regionie suwalsko-augustowskim. *Acta Baltico-Slavica* 36, 27–39.
- Głuszkowski, M. (2013). Idiolektałne zróżnicowanie przełączania kodów w dwujęzyczności starowierców regionu suwalsko-augustowskiego. *Acta Baltico-Slavica* 37, 265–275.
- Głuszkowski, M. (2015). Typy przełączania kodów społeczności polskich emigrantów na Syberii – mieszkańców wsi Wierszyna koło Irkucka. W: B. Kodzis, M. Giej (red.), *Słowianie na emigracji: literatura, kultura, język* (s. 551–560). Racibórz–Opole: Wydawnictwo ANS w Raciborzu.
- Krzysztofek, K. (2003). Spójność Unii Europejskiej a problemy wielokulturowości i wieloetniczności. *Kultura Współczesna. Teoria – Interpretacje – Praktyka* 1–2 (35–36), 13–29.
- Kurek, H. (1993). O szczególnym typie przełączania kodów w gwarach, czyli o świadomym wprowadzaniu elementów literackich do rozmów z dziećmi. *Język Polski LXXIII* (1–2), 101–108.
- Kurek, H. (1995). *Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne*. Kraków: Universitas.
- Kurek, H. (2023). Globalizacja a językowo-kulturowy przekaz tożsamościowy Polaków o wiejskich korzeniach. W: M. Piasecka, M. Wojtyńska-Nowotka (red.), *Poradnik Językowy. Wolumen okolicznościowy. Horyzont polszczyzny. Prace ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Dubiszowi w pięćdziesięciolecie Jego pracy naukowej i dydaktycznej* (s. 515–523). Warszawa: Elipsa.
- Markowski, A. (1992). *Polszczyzna końca XX wieku*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Miodunka, W. (2003). Moc języka i jej znaczenie w kontaktach językowych i kulturowych. W: J. Bartmiński, J. Szadura (red.), *Współczesna polszczyzna. Wybór opracowań, 2: Warianty języka* (s. 12–16). Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Ożóg, K. (2001). *Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*. Rzeszów: Wydawnictwo „Otwarty Rozdział”.
- Smolicz, J.J. (1981). Core Values and Cultural Identity. *Ethnic and Racial Studies* 4 (1), 75–90.
- Wierzbicka, A. (1985). The Double Life of a Bilingual. W: R. Sussex, J. Zubrzycki (red.). *Polish People and Culture in Australia* (s. 187–223). Canberra: The Australian National University.
- Wróbel, H. (1980). Uwagi teoretyczno-metodologiczne o badaniu odmian współczesnej polszczyzny. W: H. Wróbel (red.). *Współczesna polszczyzna i jej odmiany* (s. 9–16). Katowice: Uniwersytet Śląski.